

שיעור כא

”מי שהיה... אשה... מקרין אותו” – חובת הלל לנשים

(סוכה לח ע”א)

- א. הלל בשלושת הרגלים ובחנוכה
1. תוספות – ”משמע כאן דאשה פטורה מהלל”
 2. רמב”ם: ”שקריאת המגילה היא ההלל”, ”נר חנוכה... כדי להודיע הנס”
- ב. הלל בליל הסדר
1. תוספות: ”שאני הלל דפסח דעל הנס בא”
 2. רמב”ם וספר החינוך: ההלל הוא על המצה
- סיכום

א. הלל בשלושת הרגלים ובחנוכה

1. תוספות – ”משמע כאן דאשה פטורה מהלל”

במשנה (לח ע”א) נאמר:

משנה. מי שהיה עבד או אשה או קטן מקרין אותו – עונה אחריהן מה שהן
אומרים, ותבא לו מאירה.

המשנה שקדמה למשנה זו (לז ע”ב) עסקה בשאלה באילו פסוקים מנענעים עם
ארבעת המינים בעת שאומרים את פרקי ההלל בסוכות. רש”י (ד”ה מקרין אותו)
הסביר על אופן אמירת ההלל:

כך היו נוהגין: אחד קורא את ההלל ומוציא את הרבים. ואם היה עבד או
אשה או קטן, הואיל ואין מחויב בדבר – אין מוציא את המחויב מידי חובתו,
הלכך עונה אחריו כל מה שהוא אומר.

”הואיל ואין מחויב בדבר” – עבד או אישה או קטן אינם חייבים לומר הלל, משום כך
אין הם מוציאים ידי חובה את מי שחייב. המקור לדברי רש”י הללו הם דברי
הירושלמי (ברכות ג, ג; ראש השנה ג, י; סוכה ג, ט), אם כי שם ההסבר הוא בעיקר
בנוגע לקטן.

רש"י לא הסביר מדוע אישה פטורה מקריאת ההלל. תוספות (ד"ה מי) כתבו:
 מי שהיה עבד ואשה - משמע כאן דאשה פטורה מהלל דסוכות וכן דעצרת.
 וטעמא משום דמצוה שהזמן גרמא היא.¹

כוונת התוספות היא להלל הנאמר ביום טוב. תוספות לא הזכירו את ההלל הנאמר ביום טוב ראשון של חג הפסח, וכן את ההלל הנאמר בימי חנוכה.² על פניו נראה שלפי התוספות נשים תהיינה פטורות גם בימים אלו מאותה סיבה. אמנם שיטת ר"ת, וראשונים נוספים היא שאישה הפטורה ממצוות עשה שהזמן גרמא, רשאית לקיים את המצווה, ואף רשאית לברך עליה (קידושין לא ע"א תוד"ה דלא; ראש השנה לג ע"א תוד"ה הא, ועוד).

הרב עמנואל חי ריקי (הון עשיר, משנה סוכה ג, י) שאל על דברי התוספות שכתב שנשים פטורות מהלל ביום טוב של סוכות ועצרת כי זו מצוות עשה שהזמן גרמא:

ותמהני, דהא לאו דאורייתא היא קריאת ההלל דליפטרטו מטעם זה הנשים ודומיהן? ויש לישב קצת דהואיל ותקנת נביאים היא כמדאורייתא דמי. או אפשר דכלל זה אף במצוות דרבנן נאמר.

נראה שגם כשמדובר בתקנת נביאים ובתקנה מדרבנן, חכמים הם אלו שקובעים את פרטי ההלכות ובכללם גם מי חייב ומי פטור. כך הסביר המהר"ל (גבורות ה' פרק מח) את סמכות חכמים בנוגע למצוות דרבנן:

ואם תאמר בישיבת סוכה נמי לחייבו משום שהיו בנס של סוכה. ואין זה קשיא דאף על גב שהיו הנשים בנס, סוכה רחמנא פטרה הנשים, והמלך יכול לפטור את מי שירצה מן השעבוד אף על גב דלפי הסברא הכל משועבדים יכול לפטור את שירצה. אבל מצות דרבנן דקבלנו אנחנו ארבע כוסות בשביל נס הגאולה, אין חלוק בין נשים ובין אנשים כיון שהכל היו באותו הנס ולפיכך המצוה אף על הנשים.

במצוות מדרבנן, לא חייבים להחיל את הכלל שנשים פטורות ממצוות עשה שהזמן גרמא, מה גם שבכלל זה יש יוצאים מן הכלל (רמב"ם, פירוש המשנה קידושין א, ז).

1 תוספות (לח ע"א ד"ה ותהי) כתבו שוב שנשים פטורות מאמירת הלל כי זו מצוות עשה שהזמן גרמא, וכן כתבו זאת גם במקום נוסף (ברכות כ ע"ב ד"ה בתפלה) בהסבירם משנה זו שבמסכת סוכה.

2 אומרים הלל בשלושת הרגלים ובחנוכה, וביום שנעשה בו נס. בהרחבה בשיעור כז: ברכה על מנהג - חביטת ערבה, אמירת הלל בראש חודש.

הרב רפאל שפירא מוולוז'ין (שו"ת תורת רפאל, סי' עה) כתב שמאחר ובמצרים הנס היה בלילה וביום, ההלל של הבוקר נאמר לא רק משום יום טוב, אלא גם בשל הנס, ועל כן נשים חייבות לומר אותו כמו שהן אמרו בליל הסדר:

ומשום הכי לא כתבו התוספות רק מהלל דסוכות או עצרת, אבל הלל של פסח חייבות גם דיום. וכן דחנוכה נמי חייבות שהרי מטעם נס הוא.³ וצ"ע משמעות הרמב"ם בפרק ג' מהלכות חנוכה.

לפיו, אי האזכור של יום טוב הראשון של פסח וחנוכה הוא מכוון. בימים בהם היה נס, נשים אומרות הלל. כך גם יהיה בימים טובים אחרים שנקבעו בשל נס שאירע בהם.

הרב רפאל שפירא הפנה לדברי הרמב"ם בסוגיה זו. נעיין בדברי הרמב"ם.

2. רמב"ם: "שקריאת המגילה היא ההלל", "נר חנוכה... כדי להודיע הנס"

הרמב"ם כתב את הלכות ההלל של כל השנה בהלכות חנוכה. בנוגע לימים בהם אומרים הלל, כתב הרמב"ם (הל' חנוכה ג, ה-ז):

בכל יום ויום משמנת הימים האלו גומרין את ההלל... ולא הלל של חנוכה בלבד הוא שמדברי סופרים, אלא קריאת ההלל לעולם מדברי סופרים בכל הימים שגומרין בהן את ההלל. ושמונה עשר יום בשנה מצוה לגמור בהן את ההלל, ואלו הן: שמונת ימי החג, ושמונת ימי חנוכה, וראשון של פסח ויום עצרת. ... מקומות שעושים ימים טובים שני ימים גומרין את ההלל באחד ועשרים יום: בתשעת ימי החג, ושמונת ימי חנוכה, ושני ימים של פסח, ושני ימים של עצרת.

3 התוספות (תענית כה ע"ב ד"ה ויום טוב) כתבו: "דחנוכה דינא הוא לגמור הלל, דכל הח' ימים היה הנס מתגדל והיה כל חד וחד יום טוב". מדבריהם משמע שההלל הוא על נס פך השמן. אמנם ניתן להסביר שהדיון בתוספות הוא מדוע אומרים הלל שלם בכל ימי חג הסוכות, אך לא כן בימי חג פסח. "בסוכות כל יומא ויומא הוי יום טוב לעצמו לפי שפרי חג מתמעטין והולכין, אבל פסח אינו משתנה לא מקרבנות ולא מיום טוב לכך אין גומרים בו ההלל אלא יום הראשון". גם בחנוכה המסגרת של החג נקבעה בשל חנוכת המזבח שהייתה לאחר שניצחו את היוונים ונכנסו להיכל (מגילת תענית - כ"ה בכסלו), אך במקביל ראו שהמנורה דולקת עוד ימים אף שהשמן הספיק ליום אחד, ולכן לדורות קבעו לומר הלל בכל שמונת הימים, כך הסביר המהר"ל (שבת כא ע"ב, חידושי אגדות): "עיקר מה שקבעו ימי חנוכה, כשביל שניצחו את היוונים. רק שלא היה נראה שהיה ניצחון ע"י נס השם יתברך שעשה זה, ולא מכוחם וגבורתם. ולפיכך נעשה הנס ע"י נרות המנורה, שידעו שהכל היה בנס המלחמה גם כן".

בהמשך הפרק פסק הרמב"ם (שם יד) את האמור במשנתנו:

ואם היה המקרא את ההלל קטן או עבד או אשה, עונה אחריהם מה שהן אומרין מלה מלה בכל ההלל.

הרב חזקיה מדיני (שדי חמד, חלק ט, מערכת חנוכה, אות ב) כתב בשם הרב שלמה הכהן מווילנא, לאחר שציין את דברי הרמב"ם הללו המבוססים על משנתנו:

תמיה לי על הרמב"ם בפרק ג מהלכות חנוכה הלכה יד... ומדכתב זה בהלכות חנוכה משמע להדיא דגם בהלל דחנוכה אין אשה יכולה לצאת בקריאת הלל לאיש, ותמהני טובא, דהלא ודאי כמו דאמרינן דנשים חייבות בנר חנוכה משום "שאף הן היו באותו הנס" (שבת כג ע"א), הכי נמי חייבות בהלל דחנוכה מהאי טעמא, ואם כן כמו דאמרינן (שבת שם) דאשה ודאי מדלקת ומוציאות גם לאיש, הכי נמי בהלל מוציאות גם לאיש?... נראה לי ליישב שאף שחייבות בהלל דחנוכה מכל מקום אינן חייבות לומר כל ההלל המצרי שתקנו חז"ל דאף אם אומרים פרק אחד שהוזכר בו הודאה והלל על הניסים סגי בכך.

ההנחה בשאלה היא שיש להשוות בין חובת נשים להדליק נר חנוכה לבין החובה לומר הלל, אלא שבתשובתו כתב שנשים לא חייבות לומר את כל פרקי ההלל. הרב עובדיה יוסף (שו"ת יחיה דעת, א, סי' עח) כתב כך:

ויש להסביר דעת הרמב"ם, ולחלק בין אמירת ההלל של חנוכה שלא נתחייבו בו הנשים כלל, להדלקת נרות חנוכה שאף הנשים חייבות, מטעם שאף הן היו באותו הנס. משום שעיקר מצות הדלקת נרות חנוכה הוא כדי לפרסם הנס לרבים, לעוברים ושבים, ולבני הבית, שרואים את נרות החנוכה דולקים, ועל ידי כך זוכרים את ניסי הקדוש ברוך הוא ונפלאותיו, וכמו שאנו אומרים בנוסח "על הנסים" (והמקור במסכת סופרים פרק כ' הלכה ו): "הנרות הללו קודש הם, ואין לנו רשות להשתמש בהם, אלא לראותם בלבד, כדי להודות לשמך על נסיך ועל נפלאותיך ועל ישועותיך". לפיכך גם הנשים שהיו באותו הנס חייבות לפרסם הנס.

אבל אמירת הלל, אף על פי שגם הוא נאמר לשם פרסומי ניסא (כמבואר בברכות י"ד ע"א), אבל אין זה אלא בינו לבין קונו. ולכן לא חייבו חז"ל את הנשים בקריאתו בחנוכה, כדי להשוות מדותיהם בדין אמירת ההלל לנשים, שכשם שהן פטורות מאמירת ההלל בכל הימים טובים, כך פטורות הן

מאמירתו בחנוכה. דכל דתקון רבנן כעיין דאורייתא תקון (פסחים קט"ז ע"ב).
ורק באופן יוצא מן הכלל חייבו חז"ל את הנשים בהלל של ליל פסח, משום
מצות ארבע כוסות... ולמעשה העיקר כדברי הרמב"ם שנשים פטורות
מאמירת ההלל של חנוכה, ואם ירצו להחמיר על עצמן ולקרוא ההלל בלי
ברכה, תבוא עליהן ברכת טוב.⁴

הן אמת שהדלקת נרות נועדה לפרסם את הנס, אך הפרסום עצמו איננו דווקא כלפי
אחרים - בני הבית או עוברים ושבים, אלא ייעודו שבח והלל לה'. כך גם משמעות
נוסח "על הניסים":

הנרות האילו אנו מדליקין על הישועות ועל הניסים ועל הנפלאות, אשר
עשית לאבותינו על ידי כהניך הקדושים, ... כדי להודות שמך על נפלאותיך
ועל ניסיך ועל ישועתיך.

ההדלקה נועדה להודות לה' על הניסים ועל הנפלאות והישועות. לא נאמר
שמדליקים את הנרות כדי לפרסם הנס.⁵ כך משמע מהרמב"ם בהלכות חנוכה.
הרמב"ם פתח את הלכות חנוכה (ג, א-ב) ותיאר מנקודת מבטו את שאירע בימי
החשמונאים, מה היה הנס, ועל מה ומדוע קבעו את ימי חנוכה:

א. בבית שני כשמלכו יון גזרו גזרות על ישראל ובטלו דתם ולא הניחו אותם
לעסוק בתורה ובמצות, ופשטו ידם בממונם ובכנותיהם ונכנסו להיכל ופרצו
בו פרצות וטמאו הטהרות, וצר להם לישראל מאד מפניהם ולחצום לחץ
גדול. עד שריחם עליהם אלוקי אבותינו והושיעם מידם והצילם וגברו בני
חשמונאי הכהנים הגדולים והרגום והושיעו ישראל מידם והעמידו מלך מן
הכהנים וחזרה מלכות לישראל יתר על מאתים שנה עד החורבן השני.
ב. וכשגברו ישראל על אויביהם ואבדום בחמשה ועשרים בחדש כסלו היה
ונכנסו להיכל ולא מצאו שמן טהור במקדש אלא פך אחד ולא היה בו
להדליק אלא יום אחד בלבד והדליקו ממנו נרות המערכה שמונה ימים עד
שכתשו זיתים והוציאו שמן טהור.

4 תשובה מקיפה בעניין זה כתב הרב עובדיה יוסף, שו"ת יביע אומר, ו, או"ח, סי' מה. דברים
דומים: הרב זלמן נחמיה גולדברג, אור המועדים, עמ' קפה.

5 כך הסביר את נוסח "על הניסים", הרב שלמה זלמן אויערבך (שו"ת מנחת שלמה תניינא [ב-ג] סי'
נח), והוסיף עוד: "וזהו מה שאומרים בנוסח 'על הנסים' בתפילה ובברכת המזון בסיום ההזכרה של
הנסים והישועות 'וקבעו שמונת ימי חנוכה אלו להודות ולהלל לשמך הגדול' ואין אומרים להדליק
נרות ולהודות, ומשום שכל עיקר ההדלקה היא להודות ולהלל ולפרסם נס הישועה וההצלה".

בהלכה א תיאר הרמב"ם את הסכנות והצרות שעשו מלכי יוון לעם ישראל ובכלל זה גם לנשים - לבנותיהם, ואת נס המלחמה והחזרת המלכות לישראל. בהלכה ב תיאר הרמב"ם את נס פך השמן.

בהלכה שאחר כך כתב הרמב"ם מה קבעו חכמים בעקבות כך (שם ג, ג):

ומפני זה התקינו חכמים שבאותו הדור שיהיו שמונת הימים האלו שתחלתן מליל חמשה ועשרים בכסלו [א] ימי שמחה והלל [ב] ומדליקין בהן הנרות בערב על פתחי הבתים בכל לילה ולילה משמונת הלילות להראות ולגלות הנס.

וימים אלו הן הנקראין חנוכה והן אסורין בהספד ותענית כימי הפורים. והדלקת הנרות בהן מצוה מדברי סופרים כקריאת המגילה.

[א] "ימי שמחה והלל" - זה מה שחכמים קבעו בעקבות נס המלחמה כפי שתיאר הרמב"ם בהלכה א. [ב] "ומדליקין בהן הנרות בערב על פתחי הבתים" - זה מה שחכמים קבעו בעקבות נס פך השמן כפי שתיאר הרמב"ם בהלכה ב.

הרמב"ם הדגיש בדבריו שהגזרות היו על הבנות - הנשים, וממילא ניצלו בנס המלחמה, מכאן שנשים יהיו חייבות לומר הלל כמו שהאנשים חייבים.

בהלכה הבאה (הלכה ד), עסק הרמב"ם בחובת ההדלקה ובברכות. בהלכות הבאות, לכל אורך פרק ג, המשיך הרמב"ם לעסוק בהלכות ההלל (הן בחנוכה והן ביתר ימות השנה), ובפרק ד עסק בדיני ההדלקה. נראה, שהרמב"ם הוסיף את הנימוק לעצם תקנת ההדלקה במסגרת הפרק בו עסק בענייני ההלל, כדי לומר שגם ההדלקה כלפי חוץ על פתחי הבתים היא חלק מההודאה. זאת על פי הלכה נוספת ברמב"ם בה הוא חזר על הערך והצורך להודיע את הנס. הרמב"ם (הל' חנוכה ד, יב) כתב על חובתו של אדם עני להשיג שמן ונרות עבור נר חנוכה:

מצות נר חנוכה מצוה חביבה היא עד מאד. וצריך אדם להזהר בה, כדי להודיע הנס ולהוסיף בשבח האל והודיה לו על הנסים שעשה לנו.

פרסום הנס הוא חלק מחובת ההודאה על הנס. אכן גם על ידי ההדלקה ניתן לפרסם את הנס, אך הפרסום במהותו הוא שבח לה', בנוסף להלל הנאמר בימי החג וההודאה שבתפילה ובברכת המזון. הרמב"ם לא השתמש בכל הלכות בביטוי: "פרסום הנס", אלא "להראות ולגלות הנס" (שם ג, ג) וכן "להודיע הנס" (שם ד, יב).⁶

6 הרב יוסף דב סולובייצ'יק (רשימות שיעורים - סוכה לח ע"א) הסביר את דברי הרמב"ם: "בחנוכה הדלקת הנרות לחוד וההלל לחוד. הדלקת הנרות היא מצות פרסומי ניסא - והואיל ואף הן היו

כך גם ניתן להבין מדברי הרי"ז (שבת כא ע"ב):

לשנה אחרת קבעום ועשאוים שמונה ימים שגומרים בהן את ההלל, ומודים על הנס בהדלקת הנרות ומזכירין אותו בתפילה.

לפיו, הדלקת הנר עצמה היא חלק מההודאה לה'. כך פירש הרב יעקב בצלאל ז'ולטי את דברי הרמב"ם והרי"ז:

נראה ברעת הרמב"ם דמפרש דהא דאמרו "הודאה", כמש"כ בפסקי ריא"ז ש"מודים על הנס בהדלקת הנרות", והיינו שעצם הדלקת נר חנוכה שהוא משום פירסומי ניסא, זהו הודאה על הנס, כלומר שמודים על הנס ע"י פרסום הנס.⁷

כמו כן, הרמב"ם (הל' חנוכה ג, ג) השווה את הלכות חנוכה להלכות פורים, בנוגע לאיסור הספד ותענית, וכן כתב ש"הדלקת הנרות בהן מצוה מדברי סופרים כקריאת המגילה". בהלכה הסמוכה שוב כתב הרמב"ם (שם ג, ד): "כל שחייב בקריאת המגילה חייב בהדלקת נר חנוכה".

מדוע ראה הרמב"ם צורך להשוות את חובת הדלקת נרות חנוכה למקרא מגילה? נראה שהרמב"ם הפנה לעיין שוב בדבריו בנוגע לקריאת מגילת אסתר. הרמב"ם (הל' מגילה א, א) כתב: "והכל חייבים בקריאתה אנשים ונשים". הרמב"ם לא נימק את החובה של נשים לקרוא מגילה בנימוק ש"אף הן היו באותו הנס" (מגילה ד ע"א). דבריו מבוססים על המשנה (מגילה ב, ד) "הכל כשרין לקרות את המגילה". עוד כתב הרמב"ם על קריאת מגילה (הל' מגילה א, ו): "ולא תקנו הלל בפורים, שקריאת המגילה היא ההלל". דברי הרמב"ם הללו מבוססים על דברי רב נחמן (מגילה יד ע"א) שאמר: "קרייתה זו הללה".

מכאן ניתן להסיק את המסקנה הבאה לפי הרמב"ם: מאחר שקריאת המגילה היא ההלל של פורים וכל מי שחייב בקריאת מגילה חייב בהדלקת נר חנוכה, ומאחר שנשים חייבות בנר חנוכה הן גם תהיינה חייבות בהלל של חנוכה.⁸

באותו הנס חייבות במצות ההדלקה - אבל אמירת ההלל בחנוכה אינה מצות פרסומי ניסא אלא שבח והלל בלי פרסומי ניסא, ולפיכך פטורות, וצ"ע". לדברינו הדלקת הנרות גם היא מטרתה שבח והלל לה'.

7 הרב יעקב בצלאל ז'ולטי, "מצות נר חנוכה", משנת יעבץ, או"ח סי' עג (עמ' רכז). בהרחבה על מהות פרסום הנס, בספרי: "פרסום הנס ברבים - הודאה לה'", זמני יהודה וישראל, עמ' 399-412.

8 דברים אלו הם בניגוד למסקנתו של הרב חנוך אייגש, שו"ת מרחשת, סי' כב, ט. הרב שלמה זלמן אויערבך (לעיל הע' 5) כתב בנוגע לאמירת הלל בחנוכה ובשלושת הרגלים: "אמירת ההלל

בנוגע להלל בשלושת הרגלים, הרמב"ם לא כתב באופן ברור מה עמדתו בעניין. מאחר שאמירת ההלל בהם היא מדברי סופרים (רמב"ם הל' חנוכה ג, ה), אין הכרח לומר שגם בדברי סופרים חל הכלל שנשים פטורות ממצוות עשה שהזמן גרמא וכדברי התוספות. הרמב"ם גם לא נימק מדוע "אם היה המקרא את ההלל קטן או עבד או אשה עונה אחריהם מה שהן אומרים מלה מלה בכל ההלל" (שם יד). ייתכן שהסיבה היא מפני שהם אינם יודעים לקרוא היטב את ההלל. מצינו שהיו כאלו שלא היו יודעים לקרוא את ההלל והיה צורך לקרוא בפניהם (תוספתא פסחים י, ו-ח; ראש השנה לב ע"ב במשנה). ואם כן אין ללמוד מכך שנשים פטורות מאמירת הלל. לכאורה כשם שנשים חייבות לומר הלל על נס שקרה להן ולכל עם ישראל, וכדוגמת פורים וחנוכה, כך אין סיבה לומר שנשים תהיינה פטורות מאמירת הלל בשלושת הרגלים.

ב. הלל בליל הסדר

בעקבות דברי התוספות, נתמקד בחובת נשים לומר הגדה והלל בליל הסדר. נעייין בדבריהם של שלושה ראשונים - תוספות, הרמב"ם והחינוך.⁹

1. תוספות: "שאני הלל דפסח דעל הנס בא"

תוספות (לח ע"א ד"ה מי) כתבו בנוגע לחיוב נשים בהלל שנאמר בליל הסדר:

אף על גב דבהלל דלילי פסחים, משמע בפרק ערבי פסחים (דף קח.). דמחייבי בד' כוסות, ומסתמא לא תיקנו ד' כוסות אלא כדי לומר עליהם הלל ואגדה?

בשמונת ימי החנוכה אינה על מה שקרה באותו הזמן, רק תיקנו נביאים שבכל מועד שאסור במלאכה, וגם אם שבת היה נקרא מועד היו צריכים לומר הלל הואיל ואסור במלאכה כמבואר בגמ' ערכין הנ"ל, וגם בכל יום שבו נגאלו אבותינו צריכים לשמוח בה' באמירת ההלל וכמבואר בפסחים קי"ז ע"א. וזהו מה שאמרו בגמ' בשבת כ"א ע"ב 'לשנה אחרת קבעום ועשאו לימים טובים בהלל והודאה', כלומר שעשו את אותם הימים לפרק שבו חייבים לשמוח בה', אף שההלל עצמו אין בו שום זכר לאותם הנסים אשר חייבים להודות ולהלל ע"י ההדלקה... וכיון שכן כמו שנשים פטורות מהלל של סוכות ועצרת כך גם של חנוכה מפני שזה רק זמן גרמא כלומר זמן זה עשאוהו ליום שחייבים לומר בו הלל". נראה שחכמים קבעו לומר הלל בשלושת הרגלים בהקשר של יציאת מצרים, ובחנוכה בשל ניסי המלחמה, ואף קבעו לומר הלל בכל פעם שיהיה נס "על כל צרה שלא תבוא עליהם". נראה שקשה לנתק את הקביעה לומר הלל דווקא בימים אלו מהניסים שאירעו בהקשר אליהם. יושם לב שהרש"ז אויערבך, לא הזכיר את ההלל ביום טוב הראשון של פסח.

9 פרק זה מופיע גם בספרי: "שאף הן היו באותו הנס", באר יהודה - פסחים, עמ' 333-341.

תוספות התבססו בשאלתם על מה שנאמר בגמרא ש"נשים חייבות בארבעה כוסות". תוספות הזכירו רק הלל והגדה מפני שנשים חייבות מהתורה בקידוש ובברכת המזון (ברכות כ ע"ב), והתקנה בליל הסדר היא לשתות כוס בקידוש וכוס בברכת המזון. תוספות השיבו:

שאני הלל דפסח דעל הנס בא, ואף הן היו באותו הנס, אבל כאן לא על הנס אמור.

באשר להלל, מהתוספתא (פסחים י, ו-ז) משמע שנשים קוראות את ההלל בליל הסדר:

ו. המקרא את ההלל הם הולכין אצלו וקורין והוא אין הולך אצלם.
ז. המקרא את בניו ובנותיו קטנים, צריך להיות עונה עמהן במקום שעונין.
באי זה מקום הוא עונה? הגיע ל"ברוך הבא" אומר עמהן: "בשם ה'". הגיע ל"ברכנוכם" אומר עמהן: "מבית ה'".

ההלל הנאמר בליל הסדר הוא חלק ממצוות ההגדה. כך מסתיימת ברכת המגיד (פסחים קטז ע"ב):

משנה... לפיכך אנחנו חייבין להודות להלל לשבח לפאר לרומם להדר לברך לעלה ולקלס למי שעשה לאבותינו ולנו את כל הניסים האלו הוציאנו מעבדות לחירות מיגון לשמחה ומאבל ליום טוב ומאפילה לאור גדול ומשעבוד לגאולה ונאמר לפניו הללויה.

כאמור לעיל, ההלל הנאמר בתפילת שחרית ביום טוב ובתפילת שחרית ביום שנעשה בו נס הוא תקנת נביאים. אך ההלל שנאמר במסגרת מצוות המגיד שבליל הסדר, הוא הלל מדאורייתא וזאת בשל היות מצוות המגיד מצווה מהתורה. ייתכן שלזה התכוונו תוספות בדבריהם שההלל של ליל הסדר שונה מההלל של סוכות ועצרת. ההלל של ליל הסדר הוא מהתורה, ומטרתו להודות על הנס.

בנוגע למצווה לספר את סיפור יציאת מצרים, לפי התוספות מאחר שתיקנו שנשים חייבות בארבע כוסות, והיות שהכוס השנייה היא על ההגדה ובה כלולים שני הפרקים הראשונים של הלל שהוא עצמו חלק ממצוות המגיד, וכן הכוס הרביעית גם היא על ההלל, יוצא שבעקבות תקנת ארבע כוסות, נשים חייבות גם לומר הגדה בליל הסדר, אם כי החובה היא מדרבנן. זו כוונת תוספות בשאלתם: "ומסתמא לא תיקנו ד' כוסות אלא כדי לומר עליהם הלל ואגדה". לכאורה לא ברור מדוע כתבו תוספות: "ומסתמא לא תיקנו... אלא", הרי מפורש במשניות שבפרק עשירי בפסחים על מה

תיקנו כל כוס: כוס ראשונה - קידוש (משנה ב), כוס שנייה - הגדה (משנה ד), כוס שלישית - ברכת המזון (משנה ז), וכוס רביעית - הלל (משנה ח). אלא שזה מה שהסבירו תוספות בתשובתם: "שאני הלל דפסח דעל הנס בא, ואף הן היו באותו הנס". חכמים תיקנו שנשים חייבות לשתות ארבע כוסות משום שאף הן היו באותו הנס (פסחים קח ע"ב), והתקנה היא שישתו ארבע כוסות באותם השלבים במהלך הסדר שתיקנו חכמים.¹⁰

סיוע נוסף לתוספות, ולפחות במה שנוגע לכוס הרביעית על ההלל, ניתן ללמוד מתוספות במסכת מגילה (כא ע"א ד"ה לאתויי), אם כי כידוע אין הכרח שאלו אותם בעלי תוספות. תוספות עסקו שם בסוף זמן אכילת המצה בליל הסדר, ופסקו להלכה כר' אלעזר בן עזריה שאמר שיש לסיים את האכילה עד חצות:

ואם כן צריך למהר לאכול מצה בלילי פסחים קודם חצות, ואפילו מצה של אפיקומן, שהרי חיוב מצה בזמן הזה הוא דאורייתא. אבל בהלל של אחר אפיקומן אין להחמיר כל כך, שהרי מדרבנן הוא.

שני פרקי ההלל הראשונים נאמרים במסגרת המגיד וזו מצוות התורה "והגדת לבנך". באשר לשאר פרקי ההלל הנאמרים לאחר אכילת האפיקומן, ולאחר הכוס השלישית

10 התוספות (ברכות יד ע"א ד"ה ימים) כתבו: "משמע בירושלמי [ברכות א, ה] שהיה דרכן לומר הלל בבית הכנסת ואח"כ שותין כוסות שלהם בביתם בלא שום סדר. דבעי בירושלמי (פסחים י, א) 'שתאן בבת מהו?', פירוש - זה אחר זה בלא הלל וסדר בינתים, מהו? 'שמעינן מן הדא דאמר ר' יוחנן הלל אם שמעה בבית הכנסת - יצא'. וכן משמע בתוספתא (פסחים י, ח) דמי שלא היה יודע ונכנס בבית הכנסת". כך נאמר בתוספתא (שם): "בני העיר שאין להן מי שיקרא את ההלל, הולכין לבית הכנסת וקורין פרק ראשון, והולכין ואוכלין ושותין וחוזרין ובאין וגומרין את כולו. ואם אי אפשר להן, גומרין את כולו". לפי התוספות, מהירושלמי יש ללמוד שאם קראו את ההלל בבית הכנסת, לא היו שותים את ארבע הכוסות על הסדר. כוס ראשונה - קידוש, כוס שנייה - מגיד, וכוסות שלישית ורביעית - ברכת המזון, כי הלל כבר אמרו בבית הכנסת. זה תיאור מצב של דיעבד. הרב יוסף דב סולובייצ'יק (רשימת שיעורים, לח ע"א) כתב על דברי ר' יוחנן הללו: "לדעה זו הלל בליל הפסח אינו מהווה חלק בעצם מצות ספור יציאת מצרים אלא הוא חיוב יום טוב (הנלמד מקרא - 'השיר יהיה לכם כליל התקשר חג') אלא שהחכמים תקנוה לכתחילה על הכוס". אין הכרח לומר כן. ר' יוחנן תיאר מצב של דיעבד. הרב יהושע וייצמן, "ארבע כוסות", מושו הארץ, עמ' קעה-קעו, קפ וּבאופן אחר: מיטב הארץ, "ארבע כוסות", עמ' 158-168, כתב שעל פי ר' יוחנן התקנה לשתות שיעור של ארבע כוסות איננה קשורה למצוות הסדר דווקא, ובוהו הוא חלק על ר' יהושע בן לוי הנזכר בירושלמי שם שסבר שתיקנו לשתות את ארבע הכוסות על הסדר כארבע מצוות נפרדות - קידוש, הגדה, ברכת המזון והלל. כאמור, ר' יוחנן מציג את האפשרות לשתות שלא כסדר כמצב דיעבד ולא לכתחילה. נראה שהוא מסכים שלכתחילה יש לשתות את ארבע הכוסות על הסדר שקבעו חכמים. ראה בספרי: "ארבע כוסות - שתאן חי ושתאן בבת אחת" באר יהודה - פסחים, עמ' 313-325.

הנאמרת על ברכת המזון, הכוס הרביעית על ההלל היא מדרבנן. אמנם הר"ן (פסחים כז ע"ב בדפי הרי"ף [מגילה ז ע"ב בדפי הרי"ף]) כתב בשם תוספות: "צריך לזהר ולאכול קודם חצות מצה של אפיקומן, ואפילו בקריאת ההלל החמירו בתוספות לקרותו קודם חצות", אבל גם לפי הר"ן אין זה אומר שההלל של הכוס הרביעית הוא מהתורה.

2. רמב"ם וספר החינוך: ההלל הוא על המצה

הרמב"ם (ספר המצוות, עשה קנז) הציג כך את מצוות סיפור יציאת מצרים:

שצונו לספר ביציאת מצרים, בליל חמשה עשר בניסן בתחלת הלילה כפי צחות לשון המספר. וכל מה שיוסיף במאמר ויאריך הרברים בהגדלת מה שעשה לנו השם ומה שעשו עמנו המצרים מעול וחמס ואיך לקח השם נקמתנו מהם ובהודות לו יתברך על מה שגמלנו מחסדיו יהיה יותר טוב, כמו שאמרו (הגדה של פסח) כל המאריך לספר ביציאת מצרים הרי זה משובח. והכתוב שבא על הצווי הזה הוא אמרו יתברך "והגדת לבנך ביום ההוא" (שמות יג, ח). ובא הפירוש (שם ומכילתא) "והגדת לבנך" יכול מראש חדש? תלמוד לומר 'ביום ההוא'. אי ביום ההוא יכול מבעוד יום? תלמוד לומר 'בעבור זה'. 'בעבור זה' לא אמרתי אלא בשעה שיש מצה ומרור מונחים לפניך". כלומר מתחלת הלילה חייב אתה לספר.

הרמב"ם לא הזכיר כאן שחובה על נשים לספר. בסוף מניין מצוות העשה כתב הרמב"ם שיש שישים מצוות הכרחיות, ומתוכן ארבעים ושש מצוות שגם נשים חייבות בהן, ומצוות סיפור יציאת מצרים (עשה קנז) נכללת במצוות שנשים חייבות. הרמב"ם ציין שני מרכיבים במצווה: [א] טיב מצוות הסיפור: "שצונו לספר ביציאת מצרים... כפי צחות לשון המספר... הרי זה משובח"; [ב] התאריך בחודש שעליו ציוותה התורה, והזמן המסוים באותו תאריך: "בליל חמשה עשר בניסן בתחלת הלילה...", "והכתוב שבא על הציווי... כלומר מתחלת הלילה חייב אתה לספר".

גם בהלכה כתב הרמב"ם (הל' חמץ ומצה ז, א):

מצות עשה של תורה לספר בנסים ונפלאות שנעשו לאבותינו במצרים בליל חמשה עשר בניסן שנאמר "זכור את היום הזה אשר יצאתם ממצרים" (שמות יג, ג), כמו שנאמר "זכור את יום השבת" (שמות כ, ח).

ומנין שבלייל חמשה עשר? תלמוד לומר "והגדת לבנך ביום ההוא לאמר בעבור זה" בשעה שיש מצה ומרור מונחים לפניך. ואף על פי שאין לו בן, אפילו חכמים גדולים חייבים לספר ביציאת מצרים, וכל המאריך בדברים שאירעו ושהיו הרי זה משובח.

גם כאן מוזכרים [א] טיב הסיפור: "מצוות עשה של תורה... יום השבת", "ואף על פי שאין לו בן... הרי זה משובח", וכן [ב] התאריך: "בליל חמישה עשר בניסן", "ומנין שבלייל חמישה עשר... מונחים לפניך". הדרשה: "לא אמרתי אלא בשעה שיש מצה ומרור מונחים לפניך", מלמדת על התאריך והזמן בלבד. במניין המצוות הקצר כתב הרמב"ם: "לספר ביציאת מצרים באותו הלילה". בהמשך הפרק כתב הרמב"ם (הל' ו-ח):

ו. בכל דור ודור חייב אדם להראות את עצמו כאילו הוא בעצמו יצא עתה משעבוד מצרים שנאמר: "ואותנו הוציא משם" (דברים ו, כג), ועל דבר זה צוה הקדוש ברוך הוא בתורה: "וזכרת כי עבד הייתי" (דברים ה, טו) כלומר כאילו אתה בעצמך היית עבד ויצאת לחירות ונפדית. ז. לפיכך כשסועד אדם בלילה הזה צריך לאכול ולשתות והוא מיסב דרך חירות. וכל אחד ואחד, בין אנשים בין נשים, חייב לשתות בלילה הזה ארבעה כוסות של יין, אין פוחתין מהם. ח. ...ואימתי צריכין הסיבה? בשעת אכילת כזית מצה ובשתיית ארבעה כוסות האלו. ושאר אכילתו ושתיתו אם היסב הרי זה משובח ואם לאו אינו צריך.

הביטוי "לפיכך" מורה על כך שפעולת ההסבה היא פועל יוצא של מצוות הסיפור. הסיפור אינו רק אמירה של דברים, אלא גם הצגה מוחשית על ידי תנוחת הגוף, לכל הפחות בעת שאוכלים כזית מצה וכן כששותים ארבע כוסות. יוצא אם כן, שאכילת המצה שהיא חובה מהתורה, וכן שתיית ארבע כוסות שהיא חובה מדרבנן, וההסבה בעת האכילה והשתיה, גם הם חלק ממצוות הסיפור של יציאת מצרים.¹¹ ספר החינוך (מצווה כא) כתב בבירור שנשים חייבות במצוות מגיד והלל מן התורה:

11 על כך בהרחבה בספרי: "הסבה בליל הסדר - מצה וארבע כוסות", באר יהודה - פסחים, עמ' 245-263.

לספר בענין יציאת מצרים בליל חמשה עשר בניסן כל אחד כפי צחות לשונו, ולהלל ולשבח השם יתברך על כל הנסים שעשה לנו שם, שנאמר "והגדת לבנך" (שמות יג, ח). וכבר פירשו חכמים דמצות הגדה זו היא בליל חמשה עשר בניסן בשעת אכילת מצה... ונוהגת בזכרים ובנקבות, בכל מקום ובכל זמן, ועובר עליה ביטל עשה.

גם החינוך כתב שני מרכיבים: [א] טיב הסיפור וכלל את חובת ההלל במסגרת מצוות הסיפור, מה שלא הופיע ברמב"ם. [ב] התאריך בליל חמישה עשר בניסן, אך בשונה מהרמב"ם, הסיפור הוא "בשעת אכילת מצה". לכאורה בזמן שאוכלים אי אפשר לספר, אלא שכוונתו לומר שהסיפור וההלל נועדו להסביר מדוע אוכלים בלילה זה מצה. יש הבדל בין הרמב"ם לחינוך במשמעות דברי המשנה: "לא אמרתי אלא בשעה שמצה ומרור מונחים לפניך" - לפי הרמב"ם זה הסימן, ולפי החינוך זו הסיבה. המנחת חינוך (שם ס"ק ו) תמה על דברי החינוך שכתב שנשים חייבות במצוות מגיד:

ונוהגת בזכרים ונקבות. דבר זה חידוש גדול אצלי למה יהיה נוהג מצוה זו בנשים כיון דהוי מצוות עשה שהזמן גרמא ונשים פטורות? ורמב"ם (הל' חמץ ומצה ו, י) גבי אכילת מצה כתב מפורש דנשים חייבות כמבואר בש"ס, אבל כאן [בנוגע לאמירת הלל בליל הסדר] לא כתב זה. ולא מצאתי זה בשום מקום. ועיין רמב"ם (הל' עבודה זרה יב, ג) חשיב המצוות עשה שהזמן גרמן שנשים חייבות - קידוש היום, אכילת מצה, ופסח, ושמחה, והקהל. ולא חשיב זה. מהיכי תיתי יתחייבו נשים במצוה זו? ולומר הטעם שנשים היו גם כן באותו הנס כמו מקרא מגילה [מגילה ד ע"א] וד' כוסות [פסחים קח ע"ב] כבר הוכיחו התוס' דדין זה אינו אלא דרבנן בכמה מקומות. ...ואפשר לומר לפי מה שהביא הרמב"ם (הל' חמץ ומצה ז, א) פסוק זה ד"זכור את יום צאתך מארץ מצרים" כמו שנאמר "זכור את יום השבת לקדשו", אם כן אפשר דהוי גזרה שווה מקידוש של שבת, כמו דשם נשים חייבות הוא הדין גם כאן. אבל באמת בש"ס דילן אינו מוזכר. ...כיון דהרמב"ם לא הביא דין זה ואין עולה על זכרוני מי שיביא זה, דברי הרב המחבר צע"ג מנין לו לחייב נשים בפשיטות במצוה זו. ואין ראייה מאשתו שואלתו, היינו דמצוה עליו שיהיה כן אבל על האשה ודאי אין מצוה כלל. וגם החומרא של הרב המחבר מביא לידי קולא כי לדבריו מוציאין נשים ידי חובה אנשים בסיפור יציאת מצרים ובאמת כל שאינו

מחויב בדבר אין מוציא, עיין ש"ס (פסחים קטז ע"ב)... ולומר כיון דהתורה אמרה בדיבור זה בשעה שיש מצה וכו' והם חייבים באכילת מצה גם כן חייבים בזה, אין זה כלום דהתורה כתבה לגבי אנשים דאז הוא זמן חיוב. ומצינו כיו"ב במצות אחרות ומ"מ אין הנשים חייבות, וצע"ג בזה.

נראה שהחינוך הלך בדרכו של הרמב"ם שכאמור לעיל כתב שנשים חייבות במצוות מגיד מהתורה והסיפור הוא "בשעת אכילת מצה", וגם לפי החינוך (מצווה י) אישה חייבת מהתורה לאכול מצה בליל הסדר. אשר על כן כתב החינוך שמצוות ההגדה נוהגת גם בנקבות כי היא משתלבת ומצטרפת למצווה לאכול מצה, ובזה מיושבת קושיית המנחת חינוך. לפי התוספות, אישה חייבת לספר כי תיקנו ארבע כוסות גם על חלק המגיד וההלל, והכול הוא מדרבנן, בעוד שהרמב"ם והחינוך הדגישו שהמצווה לספר היא "בשעת אכילת המצה" או "בשעה שמצה ומרור מונחים לפניך". אין מדובר רק על מסגרת של זמן אלא על מהות. הסיפור הוא בהקשר של מצוות מצה, ועל כן מאחר שאישה חייבת מהתורה במצה היא חייבת גם במצוות סיפור יציאת מצרים.

מחלוקת בשאלה אם נשים חייבות במצוות סיפור יציאת מצרים מהתורה או מדרבנן, מופיעה גם בשני תירוצים של תוספות. התוספות (מגילה ד ע"א ד"ה שאף) הקשו:

גבי מצה יש מקשה למה לי היקשא דכל שישנו בכל תאכל חמץ ישנו בקום אכול מצה (פסחים מג ע"ב), תיפוק ליה מטעם שהן היו באותו הנס? וי"ל דמשום האי טעמא לא מחייבא אלא מדרבנן אי לאו מהיקשא. ורבינו יוסף איש ירושלים תירץ דסלקא דעתך למיפטרה מגזירה שוה דט"ו ט"ו דחג הסוכות כדפי' פרק אלו עוברין (פסחים מג: ד"ה סלקא).

כוונת דברי רבנו יוסף איש ירושלים לדרשה 'מה להלן בסוכה נשים פטורות אף כאן במצה נשים פטורות', ולכן היה צורך ללמוד מהיקש שנשים חייבות במצה. לפי התירוץ הראשון, נשים חייבות במצוות סיפור יציאת מצרים מדרבנן, ולפי התירוץ של רבנו יוסף איש ירושלים נשים חייבות במצוות סיפור יציאת מצרים מן התורה. אמנם אין מתאימים בין תוספות במסכתות שונות, אך ההסבר של התוספות בסוכה תואם לדברי התוספות במגילה בהסברו הראשון, ודברי הרמב"ם והחינוך תואמים לדברי רבנו יוסף איש ירושלים שנזכר בתוספות.

סיכום

משנתנו עסקה באמירת הלל בעת נענוע ארבעת המינים, ובעקבות כך עסקו תוספות בחובת נשים בהלל גם בעצרת, וכן בליל הסדר. תוספות לא כתבו באופן ברור על חובת נשים באמירת הלל ביום טוב ראשון של פסח ובחנוכה, והסבירו שנשים פטורות מאמירת הלל בסוכות ובעצרת כי זו מצוות עשה שהזמן גרמא. כיוון שנשים פטורות אין אינן יכולות להוציא ידי חובה מי שחייב מעיקר הדין. אמנם, מאחר שזו תקנה מדרבנן לומר הלל, יש מקום לדון האם כלל זה שנשים פטורות ממצוות עשה שהזמן גרמא הוא גם במצווה דרבנן. בנוגע לחג ראשון של פסח וכן חנוכה, מאחר שהנס היה גם ביום, לפי התוספות התקנה היא שנשים אומרות הלל.

הרמב"ם כתב שהלל בשלושת הרגלים הוא מדברי סופרים וכן בחנוכה. הרמב"ם גם כתב שאם נשים קוראות את ההלל יש לחזור אחריהן מילה במילה. הרמב"ם לא כתב שהלל זו מצוות עשה שהזמן גרמא, וגם לא הסביר מדוע נשים לא מוציאות ידי חובה את השומעים. ייתכן שהסיבה היא שהן לא יודעות לקרוא היטב. בנוגע להלל בחנוכה, לפי הרמב"ם מטרת הדלקת נרות היא שבח והלל לה', וגם בפורים מטרת הקריאה במגילה היא הלל, ובשל ההשוואה שכתב הרמב"ם בין הלכות מגילה להלכות הדלקת נרות בחנוכה, נראה שנשים יהיו חייבות בהלל. כך גם בעת הודיה ואמירת הלל בעקבות ניסים אחרים. בנוגע לשלושת הרגלים, הרמב"ם לא כתב באופן ברור מה הדין, אך מאחר שנשים חייבות במקרא מגילה ובהדלקת נר חנוכה שמטרתה גם כן שבח והלל לה', נראה שגם בשלושת רגלים אישה חייבת.

בנוגע לחובת מגיד והלל בליל הסדר, לפי התוספות (לח ע"א ד"ה מי) חכמים תיקנו לשתות ארבע כוסות בליל הסדר, ושתיים כוס שנייה לאחר המגיד ולאחר סיום שני הפרקים הראשונים של ההלל, וכוס רביעית שותים לאחר סיום ההלל וההלל הגדול, אשר על כן נשים חייבות לומר הלל בליל הסדר כחלק ממצוות המגיד אך זו חובה מדרבנן.

לפי הרמב"ם והחינוך נשים חייבות מהתורה במצוות סיפור יציאת מצרים, וכן חייבות מהתורה לאכול מצה. הסיפור הוא בהקשר של אכילת המצה. וחכמים הוסיפו על חובה זו חובה לשתות ארבע כוסות - אנשים ונשים כאחד.